

МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КАМ'ЯНЕЦЬ-ПОДІЛЬСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ОГІЄНКА
ІСТОРИЧНИЙ ФАКУЛЬТЕТ
КАФЕДРА ІСТОРІЇ УКРАЇНИ

Дипломна робота
магістра
з теми:

«Селянство Правобережної України в період пореформеної модернізації
(на матеріалах Подільської губернії)»

Виконав:
студент групи Ist1-M19
спеціальності 014.03 Середня освіта
(Історія)
Грібович Назар Ігорович

Науковий керівник:
кандидат історичних наук,
доцент кафедри історії України
Задорожнюк Андрій Борисович

Рецензент:

ЗМІСТ

Вступ.....	3
Розділ I. Стан наукової розробки проблеми	8
1.1. Історіографія проблеми	8
1.2. Джерельна база дослідження.....	22
Розділ II. Подільське селянство та виклики модернізації.....	24
2.1. Характеристика селянської спільноти Поділля	24
2.2. Особливості проведення реформи 1861 року в краї	32
2.3. Земельні наділи подільських селян.....	43
Розділ III. Пореформені зміни селянських громад.....	51
3.1. Нові можливості пореформеного села.....	51
3.2. Селянство у створенні органів сільського управління.....	66
3.3. Селянські громади і народна школа після реформи 1861 року.....	77
Висновки.....	87
Список використаних джерел і літератури.....	93

ВСТУП

Актуальність дослідження. На межі XX – XXI століття українське суспільство переживає процес адаптації до нових умов. За таких обставин зростає значення історії, адже „бачення“ себе в минулому сприяє згуртуванню спільноти, віднайденню свого місця в довколишньому світі. Особливе місце в історії нашого народу належить XIX століттю, оскільки воно є своєрідним фундаментом, на якому розбудована модерна українська нація. Не викликає сумнівів, що селянство, яке згідно з усталеною традицією, тривалий час ототожнювалося з усім українством загалом, визначально вплинуло на формування сучасної української нації. Саме тому, особливо актуальним сьогодні є розкриття вузлових аспектів широкої наукової проблеми, що стосується соціальних процесів в українському селі після реформи 1861 року. Ця проблематика недостатньо осмислена в регіональному вимірі. Тому одним із пріоритетних напрямів сучасної вітчизняної історичної науки є вивчення регіонів України, в тому числі й Поділля.

Об'єктом дослідження є українське селянство як землеробський соціум, що перебуває в процесі модернізації.

Предметом дослідження є зміни, що відбулися в середовищі українського селянства Поділля після реформи 1861 року.

Хронологічні рамки дослідження охоплюють період з моменту проведення реформи 1861 року і до початку вісімдесятих років XIX століття – епоху визначальних змін в житті українського селянства, час наростання модернізаційних процесів в традиційному подільському селі.

Географічні межі роботи охоплюють Подільську губернію в адміністративних кордонах другої половини XIX століття як структурну одиницю Правобережжя, у якій склались особливі умови життя селянської спільноти, що відрізнялися від інших регіонів України.

Мета дослідження полягає у відтворенні динаміки соціальних процесів української селянської спільноти Поділля пореформеного періоду в цілісності та

внутрішній єдності всіх їхніх головних складових на етапі перелому, переходу з однієї системи соціальних відносин до іншої.

Для досягнення поставленої мети визначено такі **основні завдання дослідження:**

– проаналізувати стан наукової розробки проблеми у українській та зарубіжній історіографії, встановити повноту її джерельного забезпечення;

– виявити характеристики динаміки українського селянства Поділля як природної соціальної спільноти на етапі трансформації традиційного суспільства;

– розкрити особливості проведення реформи 1861 р. у Подільській губернії;

– встановити нові можливості селянського господарства в умовах пореформеного села;

– з'ясувати особливості створення і функціонування органів сільського управління, їхні відносини з владними структурами та місце в житті селянства;

– дослідити участь подільського селянства в розвитку в краї народної освіти.

Методологічною основою дослідження є використання загальнонаукових методів пізнання (логічної послідовності, типологізації, класифікації, аналізу і синтезу) та суто історичних (проблемно-тематичний, хронологічний, порівняльно-історичний, описовий) і методів соціально-психологічного дослідження.

Використання вказаних методів, а також діалектичного підходу, дало можливість розглядати досліджуваний предмет в процесі, в динаміці, з урахуванням складного комплексу взаємозв'язків та взаємообумовленості. Так, при використанні джерел роботи застосовувались методи пошуку, аналізу та синтезу при критичному ставленні до них, зважаючи на неоднозначність інформації, яку вони містять. У характеристиці джерел використані методи типологізації і класифікації. При аналізі історіографії застосовувався проблемно-хронологічний метод. Порівняльно-історичний – для розв'язання дослідницьких завдань, що дозволило виокремити в предметі дослідження найбільш характерні риси, особливості і зміни, пов'язати здобуті результати з сучасністю. Засобами статистичного методу забезпечено систематизацію та аналіз економічних показників розвитку поміщицького та селянського господарства пореформеного часу, що забезпечило належну

ілюстративність досліджуваної проблеми. Аналітичний метод використано у висновках.

Наукова новизна одержаних результатів визначається постановкою та розробкою актуальної теми, що досі не достатньо висвітлена в історичній науці. Поглиблено вивчено становлення селянського господарства на Поділлі в другій половині ХІХ ст. в зв'язку з утвердженням ринкових відносин в економіці краю.

Практичне значення проведеного дослідження полягає в тому, що його матеріали та основні положення можуть бути використані при підготовці краєзнавчих видань та розробці спецкурсів у вищих навчальних закладах.

Публікації. Окремі положення і результати дослідження викладено у матеріалах наукових праць студентів і магістрантів історичного факультету Кам'янець-Подільського національного університету імені Івана Огієнка.

Структура роботи обумовлена метою та завданнями дослідження. Її загальний обсяг становить 107 сторінок, з них 92 сторінки основного тексту. Робота складається зі вступу, трьох розділів, висновків, списку використаних джерел та літератури.

ВИСНОВКИ

У роботі подане теоретичне узагальнення і власний погляд на соціальні процеси в подільському селі в період і після реформи 1861 року. В ході дослідження було опрацьовано опубліковані джерела та літературу, статистичні дані, інформацію етнографічного характеру, що дозволило здійснити комплексний аналіз соціальної поведінки основної продуктивної верстви та базової соціальної групи українського народу – селянства, форм і методів її пристосування до нових умов економічного та правового життя і нових відносин власності.

Проаналізувавши історіографію досліджуваної проблеми, було з'ясовано, що в українській історичній науці селянство вивчалось передовсім у соціально-економічному аспекті, акцентувалась увага на його соціальних виступах, досліджувалися зміст і хід реформи 1861 року та її вплив на статус й економічне та правове становище селян, аграрні відносини на Україні після скасування кріпацтва та умови господарювання різних категорій сільського населення, діяльність органів селянського самоуправління. В зарубіжній, зокрема польській історіографії досліджувалися й питання міжнаціональних відносин, вивчався традиційний світ селянства, його культура і побут. Переважна більшість досліджень, як правило, стосувалася селянства всієї України, чи її Наддніпрянської частини. Поділля у цьому сенсі вивчене недостатньо. Особливо це стосується проблеми соціальної адаптації подільського селянства під впливом реформи 1861 року, становлення і розвиток його господарського життя та функціонування органів сільського управління на території краю з урахуванням особливостей регіону.

У роботі відзначено регіональні особливості Подільської губернії, яка займала особливе місце не тільки в Російській імперії загалом, а й серед губерній Наддніпрянської України. В соціально-економічному й соціально-етнічному плані тут остаточно сформувався соціокультурний чотирикутник в якому переплелися польсько-російсько-єврейсько-українські взаємовідносини. Його сторонами виступали російський чиновник, польський поміщик, єврейський торгівець та український селянин, який щойно після реформи 1861 року з безправного раба своїх

господарів розпочав важкий шлях становлення і повернення собі гідності та відповідальності.

В умовах пореформеного подільського села ще панувало традиційне суспільство. Основні правила соціальної поведінки його членів визначались здавна притаманною йому моделлю, передавалися від одного покоління до іншого, а зміни в ній відбувалися вкрай повільно. Подільський селянин належав до власної природної соціальної спільноти сформованої подібністю умов життя, спільністю інтересів, близькістю світосприймання селян та їхніх вірувань, уявлень про цілі і засоби діяльності, а в основі цієї цілісності лежав архетип спорідненості. Характерними рисами для даного соціального об'єднання були соціальна замкнутість та механічна солідарність як спосіб збереження цілісності через ідентифікацію індивідів з іншими членами соціуму на основі споконвічно ідентичного досвіду і способу життя та архетипу Роду.

Для соціального існування звичайного подільського селянина було властивим одночасне перебування у двох паралельних вимірах. З одного боку, він разом з представниками інших станів належав до суспільства тогочасної Російської імперії, займаючи при цьому в ньому, з точки зору владної верхівки, зовсім не престижне становище, а з іншого – належав до власної соціальної спільноти, для якої характерними були взаємодопомога, просоціальна поведінка, а за певних обставин – альтруїзм. Водночас, помітне місце відігравали соціальні забобони, стереотипи, які впливали на соціальну поведінку, в тому числі й зумовлювали вороже ставлення до представників інших соціальних груп, узагальнення суджень про них, що в умовах Поділля набувало й етнічного забарвлення.

Проведення реформи 1861 р. у краї, де кріпосні селяни складали майже 60% від усього населення відбувалася за особливими правилами, які, при всій їхній недосконалості та продворянській спрямованості, мали компромісний характер. Ці, порівняно кращі для селян, умови реалізації реформи на Поділлі мають головне пояснення в намірі уряду обмежити вплив на Правобережжі опозиційно налаштованого щодо влади польського дворянства. Наслідком цього політичного підходу стало те, що на Правобережній Україні селяни отримали певні економічні

виграші: їм передано всі землі інвентарних наділів, а прирізки по губернії склали 126 942 десятини, або 23% всієї земельної площі, яка використовувалася селянами до видання указу від 30 липня 1863 р. У результаті проведення викупної операції на Поділлі в середньому на двір колишніх кріпаків припадало 8,21 десятини землі, тобто 2,2 десятини на чоловічу душу. У відсотковому відношенні селяни Поділля отримали досить значну частину усіх земельних ресурсів краю – 41,9 %, але в зв'язку з великою чисельністю населення абсолютний розмір земельних наділів на селянське господарство був одним з найнижчих в Україні. Внаслідок цього на Поділлі відчувалось аграрне перенаселення. Надлишок робочих рук серед дорослого чоловічого населення становив 37,2%. Тобто, вже в той час було очевидно, що в умовах Поділля проблему малоземелля та аграрного перенаселення не вирішив би повною мірою й розподіл між селянами всієї поміщицької землі.

В ході реалізації реформи стала очевидною наявність у селянства свого розуміння цих перетворень та готовність обстоювати свої переконання, що змусило владу, зважаючи на специфіку Поділля, йти їм на поступки. У відповідності до власного уявлення про Положення від 19 лютого, селяни сподівалися на повне і негайне звільнення від будь-яких повинностей на користь поміщиків, й погоджувалися працювати лише за певну плату. Навіть у випадках, коли були змушені владою до виконання робіт, завзято сперечалися та конфліктували щодо денних норм відробітку, вишукуючи при цьому будь-які аргументи на свою користь. Майже скрізь викликало конфлікти ухиляння селян від підписання уставних грамот. У селянській спільноті побутувала стійка переконаність щодо можливості проголошення нової реформи, за якою народ має отримати поміщицьку землю безкоштовно, в крайньому разі за ціною, яку б вони вважали справедливою. Селяни виявилися спроможними своєю соціальною активністю вплинути на урядову політику, що поселило в них переконання про визначальне значення їхніх прав, сформувало тверду переконаність в обстоюванні власних інтересів. Селянські протести та конфлікти з землевласниками змушували дідичів йти на різноманітні поступки селянам.

Основою економічних взаємовідносин селянства з землевласниками-дідичами на Поділлі після реформи стало використання останніми робочих рук найнятих сільськогосподарських робітників. Доведено, що в краї переважала грошова оплата праці. Застосовувалась й відрядна система оплати. Внаслідок скасування кріпосного права принаймні вдвічі зросла загальна продуктивність праці. До роботи на поміщиків селян змушувала неможливість забезпечити потреби родини за рахунок господарювання на надільній землі.

В пореформений період між селянськими й поміщицькими господарствами складається складна система взаємозалежності та взаємодоповнюваності, своєрідний розподіл у господарюванні. На долю селян припадала майже вся культура ярових хлібів (овес, ячмінь, жито), тоді як поміщики вирощували переважно озимі та технічні культури (пшеницю, цукрові буряки, льон). Хоча, як і раніше, у селян домінувала трипільна система землеробства, традиційні архаїчні способи обробітку ґрунту, працюючи в економіях вони знайомилися з новими агротехнологіями і, наскільки це можливо, переймали їх у своє господарство. Як наслідок цього, хоча врожайність на селянських полях і була нижчою, ніж на поміщицьких, але за цим показником Подільська губернія займала третє місце серед губерній європейської Росії. Важливе місце в пореформеному житті краю відігравали різноманітні селянські промисли та ярмарки, що в умовах поглиблення товарно-грошових відносин дозволяли селянинові, виготовляючи більшість необхідних речей власними силами, водночас отримувати додаткові грошові доходи. В 60 – 70-х рр. XIX століття селянство демонструвало, незважаючи на всі труднощі (недостатнє забезпечення землею, аграрне перенаселення, необхідність сплачувати різноманітні податкові збори та викупні платежі), свої господарські інстинкти та устремління, що знаходило втілення в поступовому зростанні їхніх господарств.

У роботі з'ясовано особливості самоорганізації селянських громад, створення й функціонування органів сільського управління, що поєднувало в собі ознаки місцевого державного управління та місцевого самоврядування. За короткий час, до листопада 1861 р., на Поділлі було обрано 476 волосних старшин та 1794 сільських

старости, губернія стала першою в Україні, яка впоралася з цією справою. Природну недовіру та стриманість селянства до цих нововведень посилювали ті незаконні і насильницькі методи, якими їх було здійснено. Однак, незважаючи на це, проведення виборів мало позитивний вплив на процеси соціально-психологічної адаптації селян до життя в нових умовах; утворені в селах та волостях органи управління та їх посадові особи виявляли здатність до підтримки соціальної солідарності та обстоювання селянського розуміння життя. Відзначено здатність селянської громади виправляти допущенні помилки, вчитись жити в нових умовах. Встановлено, що селяни добре усвідомлювали й розуміли свої права, в них пробудився інтерес до самоуправління, що сприяло відмові від залежної поведінки набутої за часів кріпосного права.

Подільські селянські громади відігравали активну роль у розвитку в краї народної освіти, виявляли бажання, що виражалося в ухвалах сільських сходів, відкривати школи, виділяти кошти на їх утримування. Завдяки цьому кількість навчальних закладів поступово зростала і в 80-х роках XIX століття в селах Поділля було 3 двокласних сільських училища, 248 однокласних училищ та близько 1850 церковних початкових народних шкіл. Селяни з розумінням дивились на перспективу грамотності своїх дітей, які виявляли надзвичайну старанність й охоту до навчання. На прикладі ставлення селянства до школи, освіти особливо помітна динаміка соціально-психологічних змін, що відбувалася після скасування кріпосного права. Поступово відходили в минуле байдужість, незацікавленість та упередженість. Упродовж життя одного покоління в суспільній свідомості селянської спільноти зростає усвідомлення необхідності та соціальної значущості навчання.

Отже, беззаперечним є те, що Реформа 1861 року це одна з найважливіших подій історії подільського селянства, яка стала закономірним наслідком проникнення товарно-грошових відносин в сільське господарство Подільської губернії. При проведенні реформи уряд зустрівся з потужною опозицією місцевого, переважно польського, дворянства, яке пішло на поступки лише під тиском влади. Порівнюючи наміри уряду і землевласників у цьому питанні, легко переконуємось:

для селян державний проект реформи, при всій його недосконалості та антиселянській направленості, був значно вигідніший, ніж те, як хотіли провести « звільнення селян» самі поміщики. Також очевидно, ті порівняно кращі для селян умови реалізації реформи 1861 року на Поділлі мають головне пояснення в намірі дещо обмежити вплив на Правобережній Україні опозиційно налаштованого по відношенню до влади польського дворянства. Проте, навіть в таких умовах селянська реформа 1861 року в Подільській губернії не вирішила головного – земельного питання.

Список використаних джерел і літератури

Законодавчі акти:

Повне зібрання законів Російської імперії. Зібрання 2-е.

1. Т. XXXVI. – Відділення перше. – №36650. – 1861. – 19 лютого. (Маніфест). Про всемілостиве дарування кріпосним людям прав стану вільних сільських обивателів, і про устрій їх побуту. – С. 128 – 133.
2. Т. XXXVI. – Відділення перше. – №36657. – 1861. – 19 лютого. Загальне Положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності. – С. 141 – 165.
3. Т. XXXVI. – Відділення перше. – №36660. – 1861. – 19 лютого. Положення про губернські і повітові по селянських справах заклади. – С. 202 – 218.
4. Т. XXXVI. – Відділення перше. – №36661. – 1861. – 19 лютого. Правила про порядок приведення в дію Положення про селян, що вийшли з кріпосної залежності (опубліковано 2 березня 1861 року). – С. 218 – 230.
5. Т. XXXVI. – Відділення перше. – №36664. – 1861. – 19 лютого. Місцеве Положення про поземельний устрій селян, що оселені на поміщицьких землях, в губерніях: Київській, Подільській і Волинській (опубліковано 2 березня 1861 року). – С. 307 – 340.
6. Т. XXXVII. – Відділення перше. – №38258. – 1862. – 10 травня. (Височайше затверджене положення головного комітету по облаштуванню сільського стану, оголошене Київському військовому, Подільському і Волинському генерал-губернатору міністерством внутрішніх справ 15 того ж травня), Про виключення загального складу мирської землі вільних селянських ділянок в Київській, Подільській і Волинській губерніях. – С. 411 – 415.
7. Т. XXXVII. – Відділення друге. – №38954. – 1862. – 23 листопада. (Височайше затверджене положення головного комітету по облаштуванню сільського стану, оголошене начальникам губерній Київської, Подільської і Волинської міністром внутрішніх справ 1 грудня), Про розмір кредиту при викупі селянами в губерніях Київській, Подільській і Волинській всього наявного наділу, без вакантних земель. – С. 412, 413.

8. Т. XXXVIII. – Відділення перше. – №39928. – 1863. – 30 липня (Іменний, даний сенату. Опублікований 2 серпня). Про міри для прискорення в губерніях Київській, Подільській і Волинській припинення обов'язкових відносин між поміщиками і поселеними на їх землях тимчасовозобов'язаними селянами шляхом викупу цими останніми земель і наділу за розпорядженням уряду. – С. 870, 871.
9. Т. XXXVIII. – Відділення друге. – №40101. – 1863. – 8 жовтня. Височайше затверджені тимчасові правила про внесення селянами викупних платежів і видачі їх поміщикам в губерніях: Київській, Подільській і Волинській (опубліковано 28 жовтня 1863 року). – С. 91 – 93.
10. Т. XXXVIII. – Відділення друге. – №40102. – 1863. – 8 жовтня. Височайше затверджені правила про порядок перетворення по поміщицьких маєтках в губерніях Київській, Подільській і Волинській уставних грамот в викупні акти (опубліковано 28 жовтня 1863 року). – С. 93 – 96.
11. Т. XXXVIII. – Відділення друге. – №40175. – 1863. – 2 листопада (Іменний, даний сенату, міністру фінансів, Київському військовому, Подільському і Волинському генерал-губернатору і державному секретарю міністерства внутрішніх справ 5 і 9 того ж листопада). Про створення в місті Києві тимчасової комісії для виконання розпоряджень по указу 30 липня 1863 (39928), про припинення обов'язкових відносин селян до поміщиків в Київській, Подільській і Волинській губерніях. – С. 142, 143.

Опубліковані документи та матеріали

12. Документы по истории крестьянской общины 1861 – 1880 гг. / Сост. Л.И. Кучумова. Отв. Ред. А.М. Анфимов, Б.Г. Литвак. – М., 1982. – 223 с.
13. Крестьянская реформа в России 1861 года. Сборник законодательных актов / Состав. К.А. Софроненко. – М.: Государственное издательство юридической литературы, 1954. – 500 с.
14. Крестьянское движение в России в 1861 – 1869 гг.: Сборник документов. – М.: Изд-во социально-экономической литературы "Мысль", 1964. – 952 с.

15. Общественно-политическое движение на Украине в 1856 – 1862 гг. Сборник документов. – К.: Вид-во АН УРСР, 1963. – 387 с.
16. Общественно-политическое движение на Украине в 1863 – 1864 гг. – К.: Наукова думка, 1964. – Т. 2. – 551 с.
17. Отмена крепостного права на Украине. Сборник документов и материалов. – К.: Изд-во АН УССР, 1961. – 428 с.
18. Отмена крепостного права. Доклады министров внутренних дел о проведении крестьянской реформы 1861-1862 годов. – М.-Л.: Издательство Академии наук СССР, 1950. – 310 с.
19. Селянський рух на Україні 1850-1861 рр.: Збірник документів і матеріалів. – К.: Наукова думка, 1988. – 447 с.

Періодичні видання

20. Подольские губернские ведомости (г. Каменец-Подольск). – 1861 – 1900.
21. Подольские епархиальные ведомости (г. Каменец-Подольск). – 1862 – 1900.

Мемуарна література

22. Драгоманов М. Записка украинца из времени польского восстания 1861 – 1864 года / Драгоманов Михаил. – К.: Типогр. Имперского университета св. Владимира, 1869. – 61 с.
23. Крылов Н.А. Воспоминания мирового посредника первого призыва о введении в действие положения 19 февраля 1861 г. / Н.А. Крылов // Русская старина. – 1892. Т.74. – №4. – С.81 – 102; – №6. – С.615 – 642.
24. Крылов Н.А. Страничка из истории освобождения крестьян / Н.А. Крылов // Русская старина. – 1904. Т.118. – №5. – С.451 – 454.

Монографії. Статті в часописах

25. А.К. О простонародных праздничных обычаях – коляде и гаивке в Каменецком, Проскуровском и Ушицком уездах Подольской губернии / А.К. // ПЕВ. – 1868. – №11. – С. 337 – 346.

26. Андрощук О.В. Релігія та церква в житті подільського села у дзеркалі мікро історії / Андрощук О.В. // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-теоретичної конференції „Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне“. – Вінниця: ТОВ „Планер“, 2008. – С. 123 – 129.
27. Антонович В.Б. Моя сповідь: Вибрані історичні та публіцистичні твори / Антонович В.Б. – К.: Либідь, 1995. – 325 с.
28. Антонович В.Б. Польско-русские отношения XVII в. В современной польской призме // В.Б. Антонович. Твори. – К., 1932. – Т. 1. – С.159 – 195.
29. Баженов Л.В. Поділля в працях дослідників і краєзнавців XIX – XXст.: Історіографія. Бібліографія. Матеріали / Баженов Л.В. – Кам'янець-Подільський: Кам'янець-Подільська міська друкарня, 1993. – 480 с.
30. Баженова С.Е. Українсько-польський романтизм 20 – 40-х років XIX ст.: витоки, міфи / Баженова С.Е. // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол. Завальнюк О.М. (співголова), Войтенко В.І., Баженов Л.В. та ін. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т.1. – С. 271 – 276
31. Баронин А.С. Этническая психология / Баронин А.С. – К.: Тандем, 2001. – 264 с.
32. Бовуа Д. Битва за землю в Україні.1863-1914: Поляки в соціо-етнічних конфліктах / Даніель Бовуа. – К.: АТ „Книга“, 1998. – 334 с.
33. Бовуа Д. Шляхтич, кріпак і ревізор. Польська шляхта між царизмом і українськими масами (1831 – 1863) / Даніель Бовуа. – К.: Інтел, 1996. – 416 с.
34. Болтарович З.Є. Україна в дослідженнях польських етнографів XIX ст. / Болтарович З.Є. – К., 1976. – 138 с.
35. Борисевич С.О. Законодавче регулювання поземельних відносин у Правобережній Україні (1793 – 1886 роки) / Борисевич С.О. – К.: Видавництво НАДУ, 2007. – 424 с.
36. Бровер І. Україна на переломі до промислового капіталізму. Соціально-економічні нариси та матеріали / Бровер І. – Харків: Пролетар, 1933. – 112 с.
37. Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. Юбилейное издание / [А.П.Алексеев, А.К.Дживелегов, С.П.Мельгунов и др.]. – М.: Типография т-ва. Сытина, 1911. – Т.1. – 263 с.

38. Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. Юбилейное издание / [А.П.Алексеев, А.К.Дживелегов, С.П.Мельгунов и др.]. – М.: Типография т-ва. Сытина, 1911. – Т.2. – 256 с.
39. Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. Юбилейное издание / [А.П.Алексеев, А.К.Дживелегов, С.П.Мельгунов и др.]. – М.: Типография т-ва. Сытина, 1911. – Т.3. – 268 с.
40. Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. Юбилейное издание / [А.П.Алексеев, А.К.Дживелегов, С.П.Мельгунов и др.]. – М.: Типография т-ва. Сытина, 1911. – Т.4. – 280 с.
41. Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. Юбилейное издание / [А.П.Алексеев, А.К.Дживелегов, С.П.Мельгунов и др.]. – М.: Типография т-ва. Сытина, 1911. – Т.5. – 311 с.
42. Великая реформа. Русское общество и крестьянский вопрос в прошлом и настоящем. Юбилейное издание / [А.П.Алексеев, А.К.Дживелегов, С.П.Мельгунов и др.]. – М.: Типография т-ва. Сытина, 1911. – Т.6. – 353 с.
43. Вести из епархии о сельских школах // ПЕВ. – 1863. – №1. – С.38 – 42.
44. Вести из епархии о сельских школах // ПЕВ. – 1863. – №3. – С.107 – 109.
45. Вести из епархии о сельских школах // ПЕВ. – 1863. – №4. – С.173.
46. Вороліс М.Г. Розвиток початкової освіти на Поділлі в 1861 – 1918 рр. / М.Г. Вороліс // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. I. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця: ДП „Державна картографічна фабрика“, 2000. – С. 42 – 45.
47. Вороліс М.Г. Церковнопарафіяльні школи на Поділлі в другій половині XIX ст. / М.Г. Вороліс // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 5. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця: ДП „Державна картографічна фабрика“, 2003. – С. 34 – 36.
48. Головченко В.В. Сільське самоврядування на Україні (1860 – 1916 рр.) / В.В. Головченко // Право України. – 1992. – №3. – С. 34 – 36.

- 49.Гоцуляк В.В. Реформа 1861 року в Україні: історіософський та джерелознавчий аспекти / В.В. Гоцуляк // Український селянин. – 2001. – Вип. 2. – С.18 – 25.
- 50.Гримич М.В. Інститут власності у звичаєво-правовій культурі українців ХІХ – початку ХХ ст. / Гримич М.В. – К.: СП „Інтертехнодрук“, 2004. – 588 с.
- 51.Грушевский М. С. Очерк истории украинского народа / Грушевский М. С. – К.: Либідь, 1990. – 398 с.
- 52.Гульдман В.К. Поместное землевладение в Подольской губернии: Настольно-справочная книжка для землевладельцев и арендаторов / Гульдман В.К. – Каменец-Подольский, Б.и., 1898. – 437 с.; 2-е изд.: 1903. – 868 с.
- 53.Гульдман В.К. Населенные места Подольской губернии: Алфавитный перечень населенных пунктов / Гульдман В.К. – Каменец-Подольск: Под. губ. стат. комитет, 1893. – 636 с.
- 54.Гульдман В.К. Памятники старины в Подолки / Гульдман В.К. – Каменец-Подольский, Б.и., 1901. – 401 с.
- 55.Гульдман В.К. Подольская губерния: Опыт географическо-статистического описания / Гульдман В. К. – Каменец-Подольск: Под. губ. стат. комитет, 1889. – 514 с.
- 56.Гульдман В.К. Подольский адрес-календарь / Гульдман В.К. – Каменец-Подольский, Б.и., 1895. – 452 с.
- 57.Гуревич А.Я. Человек и культура: индивидуальность в истории культуры / АН СССР. Научный совет по истории мировой культуры: отв. ред. А.Я. Гуревич. – М.: Наука. 1990. – 240 с.
- 58.Гуржій І.О. Розклад феодально-кріпосницької системи в сільському господарстві України п.п. ХІХ ст. / Гуржій І.О. – К.: Політвидав, 1954. – 450 с.
- 59.Данильченко И. Этнографические сведения о Подольской губернии / Данильченко И. – Каменец-Подольский, Б.и., 1869. – Вып. I. – 57 с.
- 60.Десятніков І.В. Попит на найману працю у поміщицьких господарствах України в кінці ХІХ – на початку ХХ ст. / І.В. Десятніков // Український селянин. – 2003. – Вип. 7. – С. 93 – 94.

- 61.Десятніков І.В. Умови праці найманих сільськогосподарських робітників на Україні в кінці ХІХ – на початку ХХ століття / І.В. Десятніков // Український селянин. – 2002. – Вип. 6. – С. 75 – 77.
- 62.Джаншиев Г. Из эпохи великих реформ / Джаншиев Г. – М.: Тип. А.Й. Мамонтова, 1894. – 716 с.
- 63.Драгоманов М. П. Евреи и поляки в Юго-Западном крае (по новым материалам для Юго-Западного края) / М.П. Драгоманов // Вестник Европы. – 1875. – Кн. 7. – С. 133 – 146.
- 64.Забужко О. Notre Dame d'Ukraine: Українка в конфлікті міфологій / Оксана Забужко. – 2-е вид., виправл. – К.: Фаут, 2007. – 640 с.
- 65.Задорожнюк А.Б. Промислове виробництво в містах і містечках Подільської губернії кінця ХVІІІ – початку ХХ ст. / А.Б. Задорожнюк, О.П. Реєнт – К., Інститут історії України НАН України, 2008. – 270 с.
- 66.Зайончковский П.А. Отмена крепостного права в России / Зайончковский П.А. – М.: Учпедгиз, 1968. – 368 с.
- 67.Зайончковский П.А. Правительственный аппарат самодержавной России в ХІХ в. / Зайончковский П.А. – М.: Мысль, 1978. – 288 с.
- 68.Зайончковський П.А. Проведение в жизнь крестьянской реформы 1861г. / Зайончковський П.А. – М.: СОЦЭЖГИЗ, 1958 – 470 с.
- 69.Зайончковский П.А. Советская историография реформы 1861 года / Зайончковский П.А. // Вопросы истории. – 1961. – №2. – С.85 – 104.
- 70.Захарова Л.Г. Крестьянская община в реформе 1861 года / Л.Г. Захарова // Вестник Московского университета. Сер. 8, История. – 1986. – №5. – С. 36 – 42.
- 71.Захарова Л.Г. Отечественная историография о подготовке крестьянской реформы 1861 г. / Л.Г. Захарова // История СССР. – 1976. – №4. – с. 54 – 76.
- 72.Зваричук Е.О. Римо-Католицька церква на Поділлі у міжповстанський період (1833 – початок 60-х рр. ХІХ ст.) / Е.О. Зваричук // Матеріали ХІІ Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол. Завальнюк О.М. (співголова), Войтенко В.І., Баженов Л.В. та ін. – Кам'янець-Подільський: Оіном, 2007. – Т.1. – С. 286 – 294

73. Звіти подільських губернаторів (кінець 1860–х – середина 1880–х рр.): Збірка документів / Автори-упорядники, передмова. Коментарі Ю.С.Земський, В.В.Дячок. – Хмельницький: ХНУ, 2007. – 127 с.
74. Зінченко А.Л. Реформа 1861 р. в Україні як дискусійне поле історичної науки / А.Л. Зінченко // Київська старовина. – 2006. – №2. – С. 33 – 46.
75. Зінченко А.Л. Визволитися вірою. Життя і діяння митрополита Василя Липківського / Зінченко А.Л. – К.: Видавництво „Дніпро“, 1997. – 423 с.
76. Зінченко А.Л. Церковне землеволодіння в політиці царизму на Правобережній Україні наприкінці XVIII – першій половині XIX століття / Зінченко А.Л. – К.: ОП „Білоцерківська друкарня”, 1994. – 178 с.
77. История Украинской ССР: В 10 т. – К., 1983. – Т. 4: Украина в период разложения и кризиса феодально-крепостнической системы. Отмена крепостного права и развитие капитализма (XIX в.). – 573 с.
78. Историко-статистическое описание местечка Ладыжин Гайсинского уезда // ПЕВ. – 1862. – №21. – С.699 – 719.
79. Историко-статистическое описание с. Пановец Каменецкого уезда // ПЕВ. – 1862. – №19. – С.618 – 621.
80. Історія селянства Української РСР 1917 – 1989 рр.: Наук. – допоміж. бібліогр. покажчик / АН УРСР. Ін-т історії; Держ. іст. біб-ка УРСР / Уклад.: Т.А. Приліпко та ін. – К., 1990. – 658 с.
81. Історія селянства Української РСР: У 2 т. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 1. – 551 с.
82. Історія селянства УРСР. – К.: Наукова думка, 1967. – Т. 2. – 552 с.
83. Історія українського селянства. Нариси в 2 т. Т. I. – К.: Наукова думка, 2006. – 631 с.
84. Історія українського селянства. Нариси в 2 т. Т. II. – К.: Наукова думка, 2006. – 653 с.
85. Історія УРСР: В 8 т., 10 кн. – К.: Наукова думка, 1979. – Т. 3. – 607 с.
86. Когут З. Коріння ідентичності. Студії з ранньомодерної та модерної історії України / Зенон Когут. – К.: Критика, 2004. – 351 с.

87. Костомаров Н. Две русские народности: письмо к ред. / Костомаров Николай // Основа. – 1861. – №3. – С.33 – 80.
88. Кошель О.М. Православна церква і освіта на Поділлі (друга половина ХІХ – поч. ХХ ст.) / О.М. Кошель // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 7. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця: ДП „Державна картографічна фабрика“, 2004. – С. 111 – 114.
89. Красовський Я.Й. Становлення самосвідомості українського селянина пореформеної доби на Поділлі / Я.Й. Красовський // Українознавчий альманах. Випуск 1: Український образ світу: особливість у світовому контексті. – К.: ВПЦ „Київський університет“, 2009. – С. 49 – 53.
90. Красовський Я.Й. Відкриття духовного училища в містечку Тиврів / Я.Й. Красовський // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-теоретичної конференції „Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне“. – Вінниця: ТОВ „Планер“, 2008. – С. 91 – 95.
91. Красовський Я.Й. Документи Державного архіву Вінницької області про пореформене селянство Поділля / Я.Й. Красовський // Матеріали ХІІ Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол. Завальнюк О.М. (співголова), Войтенко В.І., Баженов Л.В. та ін. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т.1. – С. 305 – 311.
92. Красовський Я.Й. Новий етап формування сільської інтелігенції Поділля після реформи 1861 року / Я.Й. Красовський // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. ХІV. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця: ДП „Державна картографічна фабрика“, 2008. – С. 307 – 310.
93. Красовський Я.Й. Подільський селянин пореформеної доби в оцінці авторів „Подольских епархиальных ведомостей“ / Я.Й. Красовський // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 12. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця, ДП „Державна картографічна фабрика“, 2007. – С. 199 – 203.

- 94.Красовський Я.Й. Проведення реформи 1861 року на Поділлі / Я.Й. Красовський // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 13. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця: ДП „Державна картографічна фабрика“, 2008. – С. 204 – 209.
- 95.Красовський Я.Й. Реформа 1861 року та її оцінка в працях істориків кінця ХХ – початку ХХІ століття / Я.Й. Красовський // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 10. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця: ДП „Державна картографічна фабрика“, 2006. – С.332 – 338.
- 96.Красовський Я.Й. Соціальна поведінка селяни Могилівщини пореформеної доби (за матеріалами повітового суду) / Я.Й. Красовський // Друга Могилів-Подільська краєзнавча конференція. – Могилів-Подільський, Кам'янець-Подільський, 2006. – С.85 – 91.
- 97.Кухта Б. З історії української політичної думки / Борис Кухта. – К.: Генеза, 1994. – 368 с.
- 98.Лазанская Т.И. Государственные крестьяне Украины в период кризиса феодально-крепостной системы / Лазанская Т.И. – К., 1989. – 116 с.
- 99.Легун Ю. В. Викупні документи аграрної реформи як джерело з генеалогії та історії селянських родин (за матеріалами Подільської губернії) / Ю.В. Легун // Вісник Київського національного університету імені Тараса Шевченка. Сер. Історія. – Вип. 80 – 81. – К., 2005. – С. 93 – 95.
100. Легун Ю.В. Генеалогія селян Подільської губернії: джерела / Легун Ю.В. – Вінниця: О. Власюк, 2005. – 516 с.
101. Лещенко М.Н. Стан і завдання розробки проблем історії України епохи капіталізму / М.Н. Лещенко // Архіви України. – 1972. – № 2. – С. 18 – 20.
102. Лещенко М.Н. Класова боротьба в українському селі в епоху домонополістичного капіталізму (60 – 90-ті роки ХІХ ст.) / Лещенко М.Н. – К.: Наукова думка, 1970. – 304 с.

103. Лещенко М.Н. Аграрно-капіталістична еволюція поміщицьких господарств Подільської губернії в 1861 – 1900 рр. / М.Н. Лещенко, А.І. Мамалига // УІЖ. – 1975. – №9. – С. 81 – 92.
104. Лещенко Н.М. Крестьянское движение на Украине в связи с проведением реформы 1861 г.(60-е годы XIX ст.) / Лещенко Н.М. – К.: Издательство АН УССР, 1959. – 521 с.
105. Лохматова А.І. Інститут сільських писарів України в другій половині XIX ст. / А.І.Лохматова // Український селянин. – 2004. – Вип. 8. – С.95 – 97.
106. Мазур В.М. Етнографічні аспекти землеробства на Поділлі (друга половина XIX – XX ст.) / В.М. Мазур // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 12. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця: ДП „Державна картографічна фабрика“ 2007. – С.210 – 212.
107. Мазур В.М. Народна агротехніка Подолян (XIX – поч. XX ст.) / В.М. Мазур // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXI Вінницької наукової історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця: ДП „Державна картографічна фабрика“ 2007. – С. 150 – 154.
108. Мельничук О.Ф. Адміністративний апарат та органи місцевого самоврядування на Поділлі у другій половині XIX століття. Монографія / Мельничук О.Ф. – Вінниця: Велес, 2001. – 192 с.
109. Мельничук О.Ф. Правовий статус органів місцевої влади в Російській імперії пореформеного періоду в працях дореволюційних державознавців / О.Ф. Мельничук // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип.5.Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця: ДП „Державна картографічна фабрика“ 2003. – С. 223 – 225.
110. Н.Я. Очерки из быта сельских священников Подольской епархии / Н.Я. // ПЕВ. – 1868. – №1. – С.16 – 27.
111. Нечитайло В.В. Українське селянство. Важкий шлях до волі / Нечитайло В.В. – Кам'янець-Подільський: Видавництво „Апостроф“, 1995. – 191 с.

112. Нечуй-Левицький І. Світогляд українського народу: Ескіз української міфології / Іван Нечуй-Левицький. – К.: Т.Т., „Обереги“, 1992. – 88 с.
113. Обзор Подольской губернии за 1886 г.: Приложение ко всеподдан. отчету Подол. Губернатора. – Каменем-Подольский, 1887. – 137 с.
114. Олійник І.В. Поміщики і селяни в аграрних відносинах на Поділлі (1861 – 1914 рр.) / І.В. Олійник // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред.. кол. Завальнюк О.М. (співголова), Войтенко В.І., Баженов Л.В. (відповід. Редактор) та ін. – Кам'янець-Подільський: Оіюм, 2007. – Т.1. – С. 311 – 320.
115. Олійник І.В. Про вплив вірувань та обрядовості на господарську діяльність подільського селянства у другій половині XIX – на початку XX ст. / І.В. Олійник // Збірник матеріалів Всеукраїнської науково-теоретичної конференції „Релігійне життя Поділля: минуле і сучасне“. – Вінниця: ТОВ „Планер“ 2008. – с. 118 – 123.
116. Подготовительная школа, как лучшее место для педагогической практики учеников семинарии // ПЕВ. – 1869. – №2. – С. 71 – 78.
117. Присяжнюк Ю.П. Українське селянство Наддніпрянської України: соціоментальна історія другої половини XIX – початку XX ст. / Присяжнюк Ю.П. – Черкаси: Вертикаль, ПП Кандич С.Г., 2007. – 640 с.
118. Присяжнюк Ю.П. Ментальність українського селянства в умовах капіталістичної трансформації суспільства (друга половина XIX – початок XX ст.) / Ю.П. Присяжнюк // УІЖ. – 1999. – №3. – С. 23 – 33.
119. О торгах и ярмарках в воскресные и праздничные дни // ПЕВ. – 1864. – №17. – С. 606 – 611.
120. Реєнт О.П. Україна в імперську добу (XIX – початок XX ст.) / Реєнт О.П.– К: Інститут історії України НАН України, 2003. – 340 с.
121. Реєнт О. Україна XIX – XX століть: Роздуми та студії історика / Реєнт О.П. – Корсунь-Шевченківський: ФОП Майданченко І.С., 2009. – 486
122. Реєнт О.П. Реформаторські процеси в аграрній сфері другої половини XIX – початку XX століття (стан наукової розробки) / О.П. Реєнт // Український селянин. – 2001. – Вип. 2. – С. 6 – 11.

123. Ролле И. Гигиенические очерки Подольской губернии / И. Ролле // Труды подольского губернского статистического комитета. – Каменец-Подольск, 1869. – Т. I. – С. 1 – 64.
124. Ролле И. Статистическое описание Подольской губернии / И. Ролле, А. Дем'яненко. – Каменец-Подольск: Под. губ. стат. комитет, 1865. – 65 с.
125. Сарбей В.Г. Очерки по методологии и историографии истории Украины (период капитализма) / Сарбей В.Г. – К.: Наукова думка, 1989. – 244 с.
126. Світленко С.І. Світ модерної України кінця XVIII – початку XX століття. Збірник наукових праць / Світленко С.І. – Д.: Герда, 2007. – 460 с.
127. Теплицький В.П. Реформа 1861 року і аграрні відносини на Україні (60–90-ті рр. XIX ст.). – К., 1959. – 308 с.
128. Тойнбі А. Дослідження історії. Том I / Арнольд Тойнбі. – К.: Основи, 1995. – 614 с.
129. Тойнбі А. Дослідження історії. Том 2 / Арнольд Тойнбі. – К.: Основи, 1995. – 406 с.
130. Філінюк А.Г. Геополітичне положення Поділля та його зміни на межі XVIII – XIX століть / А.Г. Філінюк // Матеріали XII Подільської історико-краєзнавчої конференції / Ред. кол. Завальнюк О.М. (співголова), Войтенко В.І., Баженов Л.В. (відповід. Редактор) та ін. – Кам'янець -Подільський: Оіюм, 2007. – Т.1. – С. 253 – 258.
131. Філінюк А.Г. Регіональні особливості розвитку Правобережної України на межі XVIII – XIX ст. / А.Г. Філінюк // Наукові записки Вінницького державного педагогічного університету імені Михайла Коцюбинського. Вип. 13. Серія: Історія: Збірник наукових праць. – Вінниця: ДП „Державна картографічна фабрика“, 2008. – С. 12 – 18.
132. Шаповал М. Ю. Соціологія українського відродження / Шаповал М. Ю. – К.: Україна, 1994. – 45 с.
133. Шевченко В.М. Деякі думки з приводу реформи 1861 року / В.М. Шевченко // Український селянин. – 2001. – Вип. 2. – С. 108 – 112

134. Шевченко В.М. Реформа 1861 року: незавершеність чи досягнення мети? / В.М. Шевченко // Український селянин. – 2001. – Вип. 3. – С. 127 – 130.
135. Шевченко В.М. Скасування кріпосного права у 1861 році: спроба нетрадиційного аналізу / Шевченко В.М. – К., Інститут історії України НАН України, 2008. – 96 с.
136. Щербак Н.О. Національне питання в політиці царизму у Правобережній Україні (кінець XVIII – на початку XX ст.) / Щербак Н.О. – К.: ПЦ Ризографіка, 2005. – 616 с.
137. Щербацький Д.В. Розвиток освіти на Поділлі у новий час / Д.В. Щербацький // Вінниччина: минуле та сьогодення. Краєзнавчі дослідження. Матеріали XXI Вінницької наукової історико-краєзнавчої конференції. – Вінниця: ДП „Державна картографічна фабрика“ 2007. – С. 199 – 202.
138. Щербина П.Ф. Буржуазные реформы 60-х годов XIX в. на Правобережной Украине / Щербина П.Ф. – К., 1987. – 95 с.
139. Щербина П.Ф. Крестьянская реформа 1861 г. в Подольской губернии / П.Ф. Щербина // Науч. зап. Ин-та истории АН СССР. – М., 1960. – С. 1 – 192.
140. Щербина П.Ф. Селянський рух в Подільській губ. в період реформи 1861 р. / Щербина П.Ф. // Творчі вершини вченого: Зб. наук. праць до 60-річчя проф. М.Г. Кукурудзяка. – К.-Под., 1998. – С. 190 – 198.
141. Щербина П.Ф. Селянський рух на Поділлі в період проведення реформи 1861 р. / П.Ф. Щербина // УІЖ. – 1963. – № 5. – С. 103 – 107.
142. Якименко М. Становлення селянського (фермерського) господарства в Україні після скасування кріпосного права (1861 – 1918) / М. Якименко // УІЖ. – 1996. – №1. – С. 3 – 14.

Довідкова література

143. Вінницький обласний державний архів. Путівник / [ред.-упоряд. Г.Лютворт]. – Вінниця: Вінницьке обласне книжково-газетне видавництво, 1960. – 318 с.
144. Державний архів Хмельницької області: Путівник / [Гол. Редкол. О.А.Удод]. – Хмельницький: Державний комітет архівів України, 2008. – Т.1. – 609 с.

145. Крылов А.П. Населенные места Подольской губернии / Крылов А.П. – Каменец-Подольский.: Губ. Стат. Комитет, 1905. – 563 с.
146. Сецинский Е. Указатель “Подольских Епархиальных Ведомостей” 1862-1905. За все время издания их / Е. Сецинский, С. Беднарковский. – Каменец-Подольский, Типография свято-Троицкого братства, 1907. – 1087 с.
147. Статистические сведения о Подольской губернии за 1862, 1863 и 1864 годы. – Каменец-Подольский: Типография губернского правления, 1865. – 71 с.
148. Труды Подольского губернского статистического комитета. – Каменец-Подольск, 1869. – 69 с.
149. Труды Подольского епархиального историко-статистического комитета. – Вып. 9: Приходы и церкви Подольской епархии / [Под ред. Е.Сецинского]. – Каменец-Подольск: Тип. С.Н. Киржанского, 1901. – 1064 с. – 178 с. (указатели).